

संरक्षणशास्त्राच्या अभ्यासात आपण राजकीय भूगोल, भू-राजनीती आणि लष्करी भूगोल या संकल्पनांचा उल्लेख केलेला बघितला असेल. या संकल्पनांचा काय अर्थ आहे, त्यांचा परस्पर संबंध काय आहे हे आपण ह्या प्रकरणात जाणून घेणार आहोत.

राजकीय भूगोल म्हणजे काय ते प्रथम बघू. राजकीय भूगोल ही भूगोलाची एक ज्ञानशाखा आहे. त्यात राज्यांच्या सीमा, भौगोलिक विवरण, राष्ट्रांचे अधिकार क्षेत्र यांचा अभ्यास केला जातो. इथे राजकारण आणि भूगोल ह्या दोन्हींचा संबंध येतो.

भू-राजनीती ही राजकीय भूगोलाची एक शाखा आहे. राजकारण, भूगोल आणि सत्ता यांच्या परस्पर संबंधाचा इथे अभ्यास केला जातो. परराष्ट्र तसेच सुरक्षाविषयक धोरणांवर भूगोलाचा काय प्रभाव असतो त्यावर इथे लक्ष केंद्रित केले जाते.

लष्करी भूगोल आणि भू-राजनीती यांचा घनिष्ट संबंध आहे. भौगोलिक परिस्थितीच्या आकलनावरून लष्करी रणनीतीची आखणी केली जाते. शांतता रक्षण,

आपत्ती व्यवस्थापन किंवा लष्करी कारवाई करण्यासाठी वेगवेगळ्या स्वरूपाची भौगोलिक माहिती लागते. लष्करी समस्यांना सामोरे जाण्यासाठी वेगवेगळ्या स्वरूपाची भौगोलिक साधने आणि पद्धतींचा वापर केला जातो. त्याला लष्करी भूगोल म्हणतात.

भू-राजनीती- Geopolitics

‘भू-राजनीती’ हा शब्द सर्वप्रथम स्वीडिश राज्यशास्त्रज्ञ ‘रुडॉल्फ जेलेन’ यांनी वापरला. भू-राजनीतीची ते अशी व्याख्या करतात: राज्य संस्थेचा सिद्धांत हा सजीव अशा भौगोलिक किंवा समजून घेता येण्यासारख्या जागांच्या संदर्भात आखला जातो. उदाहरणार्थ जमीन, भूप्रदेश किंवा मुख्यतः देशाच्या संदर्भात त्याचा अभ्यास केला जातो. त्यांच्या मते राष्ट्र-सत्तेचा अभ्यास हा भूगोल, लोकसंख्या, आर्थिक साधने, सामाजिक व्यवस्था आणि त्या राष्ट्राची शासन व्यवस्था या आधारे करता येतो.

भौगोलिक घटकांचे राष्ट्राच्या अंतर्गत व बाह्य धोरणांवर होणारे परिणाम म्हणजे भू-राजनीती होय. येथे

राजकीय भूगोल, भू-राजनीती आणि लष्करी भूगोल यांतील फरक

अ.क्र.	राजकीय भूगोल	भू-राजनीती	लष्करी भूगोल
१.	राजनीती आणि भूगोल यांच्या संबंधांचा अभ्यास	आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील सत्ता संबंधांवर असलेल्या भौगोलिक घटकांचा अभ्यास.	लष्करी समस्या सोडवण्यासाठी भौगोलिक माहिती, तंत्र व डावपेच यांचा उपयोग
२.	हा स्थिर (static) स्वरूपाचा अभ्यास आहे. भूप्रदेश आणि राजनीती यांच्या संबंधाचा अभ्यास असतो.	हा गतिमान (dynamic) स्वरूपाचा अभ्यास आहे. परराष्ट्र धोरण तसेच सुरक्षाविषयक धोरणांचा अभ्यास करण्यासाठीचा इथे आराखडा मिळतो. भौगोलिक घटकांवर आधारित राष्ट्रांच्या धोरणांबाबत अनुमान लावणे आणि समजावून घेणे.	हा गतिमान (dynamic) स्वरूपाचा अभ्यास आहे. लष्करी नियोजन, सामरिक नीती आणि तंत्रज्ञान यांच्या संबंधाबाबत अभ्यास आहे. तसेच राजकीय संबंध, लष्करीसंस्था आणि नागरी समाज यांच्यातील बदलते संबंध बघितले जातात.

भूगोलाच्या अभ्यासात खालील घटकांचा समावेश होतो.

- १) पर्वत, पठारे, जंगल, वाळवंट, बर्फाच्छादित शिखरे, नद्या, तलाव इत्यादी भू-रूपे.
- २) सागर किंवा महासागर यासारखे जलप्रदेश.
- ३) हवामान आणि वातावरण.
- ४) कृषी उत्पादन, खनिज संपत्ती, कच्चा माल यांसारखे आर्थिक घटक
- ५) लोकसंख्या, त्याची रचना, संस्कृती इत्यादी.

या सर्व घटकांचा परस्पर संबंध आहे. राष्ट्राच्या धोरणांवर या सर्वांचा प्रभाव पडतो. राष्ट्रहितासाठी वापरण्यात येणारी रणनीती या घटकांवर अवलंबून असते. आपण जेव्हा असे म्हणतो की एखाद्या राष्ट्राचे धोरण हे भू-राजनीतीवर आधारित आहे, तेव्हा ते कोणत्यातरी संकल्पनेच्या संदर्भात म्हटले जाते. उदाहरणार्थ आपण तेलाबाबतची भू-राजनीति किंवा सीमेबाबतची भू-राजनीती असे शब्दप्रयोग वापरतो.

भूगोल, विचार प्रणाली, समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र आणि लष्करी सामर्थ्याचा वापर यांचे घनिष्ट संबंध आहेत. भौगोलिक घटकांनी राष्ट्रीय सुरक्षा राखण्यासाठीचे केलेले कार्य यावर प्राचीन काळापासून भाष्य केले गेले आहे. कौटिल्य यांनी आपल्या 'अर्थशास्त्र' या ग्रंथात याचा उल्लेख केला आहे. त्यांचा मंडल सिद्धांत राष्ट्रीय सुरक्षिततेसाठी भूगोलाचा कसा वापर करता येतो हे दर्शवतो.

शोध पाहू :

काही भू-राजकीय विचारवंतांची थोडक्यात माहिती गोळा करा :

- १) अल्फ्रेड थायर महान : सागरी सत्तेचा सिद्धांत.
- २) सर हलफोर्ड मॅकिंडर : मर्मभूमी सिद्धांत
- ३) निकोलस स्पाइकमन : रिमलँड सिद्धांत
- ४) कौटिल्य : मंडल सिद्धांत

लष्करी भूगोल

लष्करी भूगोलाचे चार मुख्य घटक आहेत.

- १) स्थळ - Spatiality : वेगवेगळ्या भौगोलिक स्थळांमध्ये करण्याच्या लष्करी कारवायांचा अभ्यास

येथे केला जातो. भूप्रदेश आणि रणनीती यांच्या संबंधाचा हा अभ्यास असतो. भौगोलिक पर्यावरणाचा एखाद्या लष्करी मोहिमेवर काय परिणाम होतो हे बघितले जाते.

- २) स्थान - Place : स्थान आणि सामाजिक संरचना हा एक महत्त्वाचा घटक आहे. उदाहरणार्थ, एखाद्या लष्करी तळाचा किंवा संरक्षण उत्पादन करणाऱ्या उद्योगाचा तेथील सामाजिक व्यवस्थेवर परिणाम होऊ शकतो.

- ३) पर्यावरण - Environment : लष्करी कार्याचा पर्यावरणावर परिणाम होतो. लष्करी संघर्षात तोफखान्याच्या वापराने तसेच हवाई बाँबफेक केल्याने पर्यावरणावर होणारे परिणाम तात्कालिक तसेच दूरगामी असतात. पर्यावरणावर होणारे परिणाम अभ्यासले जातात.

- ४) भूरचना - Landscape : विविध लष्करी कारवाया करण्यासाठी भूरचनेचा अभ्यास करावा लागतो. त्यात पायदळांसाठीची रणनीती तसेच तात्कालिक व सामरिक स्वरूपाच्या रणनीतीचा अभ्यास केला जातो.

भारत

भारताच्या भू-राजनीतीचा अभ्यास हा भारतीय उपखंडाच्या संदर्भात करावा लागतो. यामध्ये भारत, पाकिस्तान, बांगलादेश, नेपाळ आणि भूतान यांचा समावेश होतो. त्याचबरोबर हिंदी महासागराच्या संदर्भात भारताची अंदमान व निकोबार आणि लक्षद्वीप बेटे आणि श्रीलंका व मालदीव यांचादेखील समावेश करणे गरजेचे आहे.

भौगोलिक दृष्ट्या भारताची उत्तर-दक्षिण-विभागणी ही चार भौगोलिक भागांत केली जाते.

- १) उत्तरेकडील पर्वतमय रांगांचा सीमा प्रदेश :

हिमालयाच्या रांगा एक प्रकारे तिबेटच्या पठाराच्या दक्षिणेला असलेला भौगोलिक अडथळा आहे. त्या पर्वत रांगांचा परिणाम भारताच्या पर्जन्य, हवामान, पाण्याची उपलब्धता यांवर दिसून येतो. हिमालयाच्या पश्चिमकडे हिंदुकुश आणि काराकोरम या पर्वत रांगा आहेत. प्राचीन काळापासून भारतीय उपखंडामध्ये प्रवेश करण्याचे मार्ग हे या प्रदेशात आहेत. हिंदुकुश पर्वतांमधील खिंडीतून, काबूलच्या खोऱ्यातून सिंधू नदीच्या उत्तरेकडील प्रदेशात किंवा मध्य अफगाणिस्तानमधून पंजाबात प्रवेश करता येत असे. पूर्वेकडे दक्षिण हिमालयाच्या पुढे नागा

टेकड्या, मणिपूरचे पठार, आराकान पर्वताचा भाग सुरू होतो, जो पुढे दक्षिणेकडे म्यानमारच्या सीमेकडे जातो. या पूर्व भागातून भारतात फारशी आक्रमणे झाली नाहीत.

२) सिंधू, गंगा, ब्रम्हपुत्रेचा मैदानी प्रदेश :

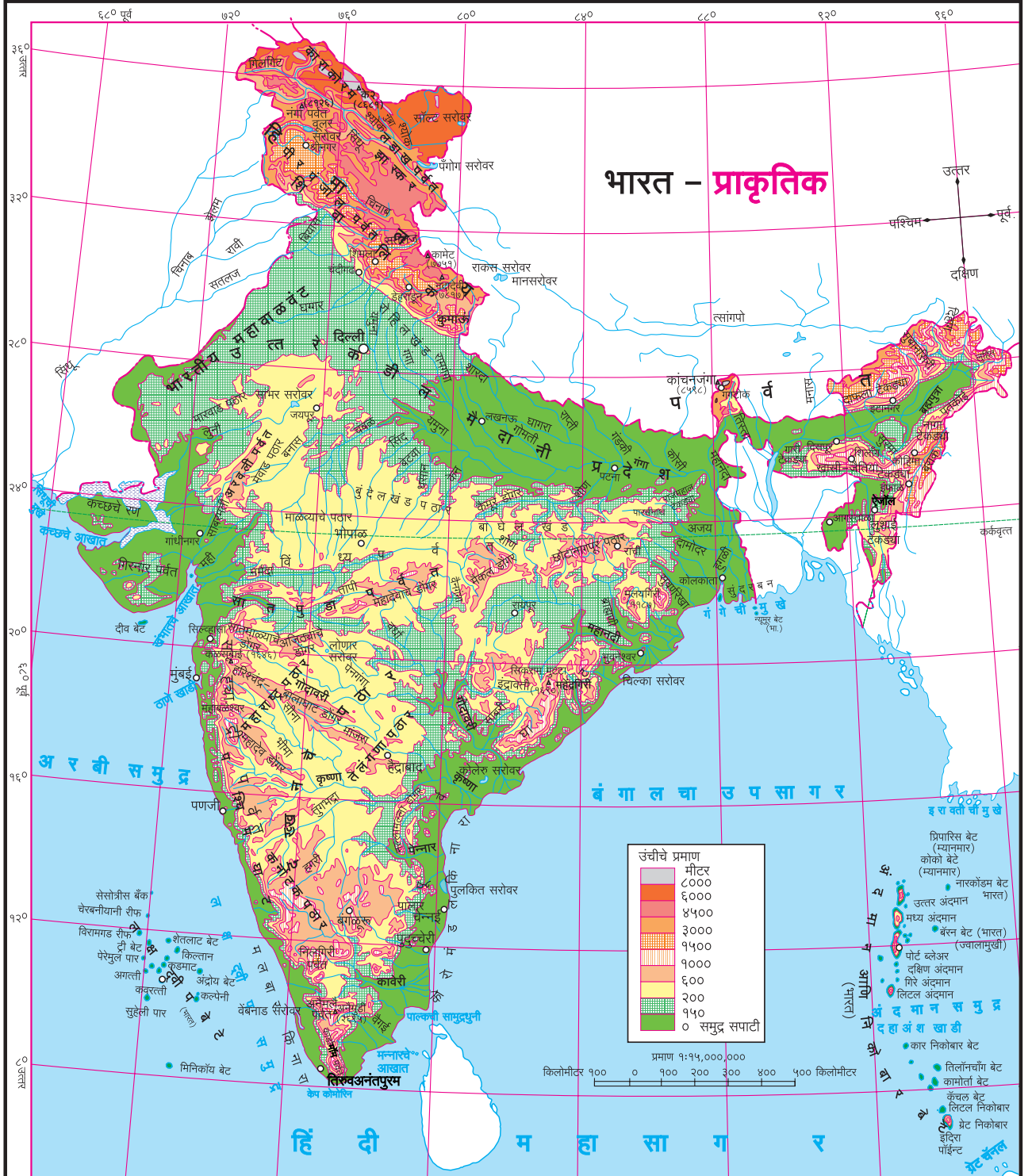
या प्रदेशात येण्याजोगे मुख्य मार्ग हे वायव्य दिशेतून होते. हेच महत्त्वाचे व्यापारी मार्गदेखील होते.

३) मध्य भारतीय पठारी प्रदेश :

पश्चिमेकडील अरवली पर्वत रांगा, छोटा नागपूरचे पठार आणि पूर्वेकडील ओडिसाच्या गर्हजत टेकड्यांच्या दरम्यानचा हा पठारी प्रदेश आहे.

४) दख्खनचे पठार आणि किनारपट्टीचा मैदानी प्रदेश :

पूर्व व पश्चिम घाटाच्या दरम्यानचा हा प्रदेश आहे.

भारत प्राकृतिक

पश्चिमेकडील किनारपट्टीचा प्रदेश हा बराच अरुंद आहे, तर पूर्वेकडील हा प्रदेश तसा प्रशस्त आहे.

शोधा पाहू :

नकाशात खालील बाबी दाखवा.
हिंदुकुश पर्वतरांगा, काराकोरम पर्वतरांगा, आराकान पर्वत, अरवली पर्वतरांगा, दख्खनचे पठार, छोटा नागपूरचे पठार, कोकण किनारपट्टी आणि सातपुडा पर्वतरांगा.

भारताच्या लष्करी इतिहासावर भूगोलाचा काय परिणाम होतो ?

- १) भारतावरील बहुतांश आक्रमणे ही वायव्य सरहद्द क्षेत्रातून, हिंदुकुश पर्वत रांगांच्या खिंडीच्या मार्गे झाली आहेत. आक्रमणकर्ते पर्वतरांगा ओलांडून मैदानी प्रदेशात उतरले की त्यांना थांबवता येणे कठीण होते.
- २) उत्तरेकडील पर्वतरांगांनी भारताला युरेशियन महाद्वीप क्षेत्रापासून वेगळे केले आहे. या पर्वतामुळे भारतीय उपखंडात प्रवेश करणे अवघड होते. म्हणूनच ज्यांनी भारतावर आक्रमणे केली त्यांना त्यांच्या मायदेशाशी संबंध ठेवणे कठीण झाले होते. ते पुढे भारताच्या मैदानी प्रदेशातच राहिले आणि भारतीय संस्कृतीत सामावले गेले.
- ३) उत्तरेकडून आक्रमण करणाऱ्यांना भारतीय पठार आणि दख्खनच्या प्रदेशातील टेकड्या आणि पर्वतरांगांमुळे दक्षिण भारतात पोहोचणे सोपे नव्हते. या प्रदेशातील युद्धपद्धती मैदानी प्रदेशातील युद्धपद्धतीपेक्षा वेगळी होती. मैदानी प्रदेशात सैन्य समोरासमोर येऊन लढत होते. दख्खनच्या भौगोलिक परिस्थितीमुळे इथे गनिमी युद्धाची पद्धत विकसित झाली.
- ४) भारताच्या विस्तीर्ण समुद्र किनाऱ्यामुळे भारताला सागरी व्यापाराची संधी मिळाली. भारताचा ग्रीक व रोमन साम्राज्यांशी व्यापार असल्याचे दाखले आहेत. तसेच अरब देशांशी घनिष्ट संबंध होते. चोल साम्राज्याच्या काळात त्यांना आग्नेय आशियात सागरी मोहिमांना बरेच यश आले होते. पुढे पोर्तुगीज, डच, फ्रेंच आणि ब्रिटिश हे देखील सागरी मार्गाने भारतात आले.

शोधा पाहू :

छत्रपती शिवाजी महाराजांना दख्खनच्या स्वाभाविक भौगोलिक परिस्थितीचा वापर गनिमी युद्ध पद्धतीसाठी करणे शक्य झाले. गनिमी युद्ध पद्धतीचा यशस्वीपणे वापर करून त्यांनी केलेल्या लढाया कोणत्या ?

आधुनिक भारतातील भू-राजनीती

आशिया खंडात भारताचे स्थान मध्यवर्ती आहे. भारताचा भूभाग हा पूर्व आणि पश्चिमेकडील प्रदेशांना जोडणारा दुवा आहे. भारताच्या भौगोलिक स्थानामुळे भारताला आशिया खंडात महत्त्वपूर्ण योगदान देण्याची संधी प्राप्त झाली आहे. शेजारील राष्ट्रांबाबत भारताच्या धोरणांवर भू-राजनीतीच्या घटकांचा काय प्रभाव पडला आहे ?

भारत-पाकिस्तान :

भारत व पाकिस्तान सीमेबाबतची वैशिष्ट्ये बघू. उत्तरेकडे काश्मीरच्या क्षेत्रात पर्वतरांगा आहेत. पुढे दक्षिणेकडे पंजाबच्या क्षेत्रात सिंधू नदीचा मैदानी भाग आहे. दक्षिणेकडे राजस्थानच्या क्षेत्रात वाळवंटी प्रदेश आणि कच्छच्या आखाती भागात दलदल आहे.

भारत व पाकिस्तानदरम्यान मुख्य वाद हा जम्मू-काश्मीरबाबत आहे. ह्या राष्ट्रांदरम्यानचा पहिला संघर्ष १९४७-४८ मध्ये काश्मीरवरून झाला. जम्मू आणि काश्मीरचा काही भाग पाकिस्तानच्या ताब्यात आहे. त्याला पाकव्याप्त काश्मीर (POK) असे म्हटले जाते. भारत आणि पाकिस्तान यांनी सियाचीन हिमनदी आणि कारगिल क्षेत्रात संघर्ष अनुभवला आहे. तसेच कच्छमध्ये सर-क्रीक क्षेत्रातदेखील सीमावाद आहे.

शोधा पाहू :

- i) भारत-पाकिस्तानदरम्यानच्या जम्मू काश्मीरबाबतच्या वादाचे स्वरूप काय आहे ?
- ii) नकाशावर या जागा शोधा : सियाचीन हिमनदी, कारगिल आणि सर-क्रीक.

भारत-अफगाणिस्तान :

भारताला अफगाणिस्तानची सीमा लागलेली आहे. मात्र ही सीमा पाकव्याप्त काश्मीर क्षेत्रात आहे. त्यामुळे भारताला अफगाणिस्तानमध्ये प्रवेश करण्यासाठी थेट मार्ग नाही.

तुम्हांला माहीत आहे का ?

इराणच्या दक्षिण-पूर्व भागात असलेल्या 'चाबहार' बंदरामुळे इराण, अफगाणिस्तान, मध्य आशिया आणि त्या पलीकडील क्षेत्राबरोबर भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील बंदराहून सागरी मार्गाने उद्योग, वाणिज्य आणि व्यापारी संबंध वाढविण्याची संधी उपलब्ध झाली आहे. चाबहार बंदराच्या विकासाच्या कामात भारताचा मोलाचा वाटा आहे. भारताने अफगाणिस्तानमधील झारांज देलाराम रस्ता विकसित करण्यासाठी केलेल्या योगदानामुळे भारताला अफगाणिस्तान आणि मध्य आशियाई क्षेत्राशी संपर्क ठेवण्यासाठी खात्रीशीर सागरी तसेच भू मार्ग उपलब्ध झाला आहे.

(परराष्ट्र मंत्रालयाचे राज्यमंत्री, लोकसभा, ३/१/२०१८)

भारत आणि चीन :

भारत आणि चीन यांची सीमा ही हिमालयीन पर्वतरांगानी व्यापलेली आहे. हा संपूर्ण भाग चीनच्या तिबेट क्षेत्राशी संलग्न आहे. भारत आणि चीन यांच्या दरम्यानचा सीमावाद मुख्यतः अक्साई चीन आणि मॅकमहॉन रेषेच्या दक्षिणेकडील प्रदेश, म्हणजे अरुणाचल प्रदेश (ज्याला पूर्वी NEFA, North East Frontier Agency असे म्हटले जाते.) या दोन क्षेत्रांबाबत आहे. अक्साई चीन आणि अरुणाचल प्रदेश ह्या दोन्ही प्रदेशांवर चीन आपला हक्क सांगत आहे. १९६२ मध्ये ह्या दोन्ही राष्ट्रांमध्ये युद्ध झाले होते.

CPEC चे महत्व शोधा :

चीन व पाकिस्तानदरम्याचे आर्थिक सहकार्य, त्याला China-Pakistan Economic Corridor (CPEC) असे म्हणतात. हा प्रादेशिक पातळीवर कनेक्टिव्हिटी निर्माण करण्याचा प्रयत्न आहे. त्यात खालील घटकांचा समावेश होतो.

१) एकात्मिक स्वरूपाचे दळणवळण, माहिती तंत्रज्ञान व्यवस्था ज्यात रस्ते, रेल्वे, बंदरे, हवाई आणि संज्ञापनाचा विकास करता येईल.

२) ऊर्जेच्या क्षेत्रात सहकार्य.

३) उद्योगांची निर्मिती

CPEC द्वारे चीनमधील झिनझिआंगचा प्रदेश पाकिस्तानच्या ग्वादर आणि कराची बंदराशी जोडला जाणार आहे.

शोधा पाहू :

(Nathula) नथूला ही पूर्व सिक्कीममधून तिबेटशी जोडणारी खिंड आहे.

तुम्ही नकाशावर ही खिंड दाखवा तसेच १९६७ मध्ये ह्या भागात भारत आणि चीनदरम्यान जो संघर्ष झाला होता त्याची माहिती शोधा.

तुम्हांला माहित आहे का ?

- **Cease Fire Line – युद्ध बंदी रेषा :** ज्या ठिकाणी युद्ध थांबते त्याला युद्ध बंदी रेषा म्हणतात. ही जागा अरुंद किंवा निमुळती असू शकते किंवा विस्तृत स्वरूपाचीही असू शकते.
- **Line of Control (LOC) – ताबा रेषा :** युद्ध बंदी रेषेची नकाशावर आखणी केली आणि तेथील लष्करी उच्च अधिकाऱ्यांनी तो नकाशा योग्य असल्याची खात्री केली की, त्या रेषेला ताबा रेषा म्हणतात. ताबा रेषा आणि प्रत्यक्ष ताबा रेषा (Line Of Actual Control, LAC) यात फरक आहे. प्रत्यक्ष ताबा रेषा ही युद्धबंदी रेषेसारखी असते. ती नकाशावर उतरवलेली नसते. उदा. भारत आणि पाकिस्तान दरम्यान काश्मीरमधील रेषेला ताबा रेषा (LOC) म्हणतात. भारत आणि चीन दरम्यानच्या अक्साई चीन क्षेत्रातील रेषेला प्रत्यक्ष ताबा रेषा (LAC) म्हणतात.
- **आंतरराष्ट्रीय सीमा :** ही दोन्ही देशांनी कायदेशीरपणे मान्य केलेली सीमा असते.

भारत-नेपाळ-भूतान :

नेपाळ आणि भूतान हे दोन्ही देश हिमालयातील पर्वतरांगानी वेढलेले आहेत. ती दोन्ही भूवैष्टित राष्ट्रे आहेत. त्यांच्या उत्तरेस तिबेटचे पठार आहे. त्या राष्ट्रांमधून वाहणाऱ्या मुख्य नद्या भारतात येतात. तसेच त्यांचे मुख्य व्यापारी मार्ग भारताशी जोडले आहेत. ही

दोन्ही राष्ट्रे व्यापार आणि इतर साधन सामग्रीसाठी भारतावर अवलंबून आहेत. ह्या दोन्ही राष्ट्रांबरोबर भारताने सुरक्षाविषयक करार केले आहेत.

भारत – बांगलादेश :

बांगलादेश हा दक्षिण किनारा वगळता सर्व बाजूने भारताच्या सीमेने वेढला आहे. त्याची दक्षिण सीमा ही बंगालच्या उपसागरालगत आहे. गंगा आणि ब्रम्हपुत्रा ह्या दोन्ही नद्या भारतातून बांगलादेशात वाहतात. दोन्ही राष्ट्रे व्यापार, उपजीविका आणि विकासासाठी ह्या नद्यांवर अवलंबून आहेत.

भारत – म्यानमार :

भारत आणि म्यानमार दरम्यानची सीमा आराकान पर्वतरांगेतून जाते. हा सीमा प्रदेश डोंगराळ, दाट अरण्यमय स्वरूपाचा आहे.

भारत आणि हिंदी महासागर :

भारतीय उपखंडाच्या भौगोलिक रचनेमुळे भारताला हिंदी महासागराच्या क्षेत्रात अस्तित्व निर्माण करण्याची संधी मिळाली आहे. आशियात वसाहतवाद प्रस्थापित करण्याचा हाच महत्त्वाचा मार्ग होता. पश्चिमी सत्तांनी ह्याच मार्गाने भारतात प्रवेश केला आहे. १४९८ मध्ये कालिकत येथे 'वास्को-द गामा' यांनी प्रवेश केला. त्यानंतर डच, फ्रेंच आणि ब्रिटिश यांनी प्रवेश केला. नंतरच्या काळात अमेरिका आणि सोव्हिएत रशिया यांनी इथे स्वतःचे अस्तित्व निर्माण केले. आज चीन ह्या क्षेत्रात येण्यास उत्सुक आहे.

परराष्ट्रीय धोरणांच्या उद्दिष्टांची पूर्ती करण्यासाठी भारतीय नौदलाने आपल्या सागरी रणनीतीची आखणी केली आहे. नौदलाचे प्राथमिक लक्ष ह्या क्षेत्रावर असणार आहे.

- १) अरबी समुद्र आणि बंगालची खाडी.
- २) हिंदी महासागरात प्रवेश करण्याच्या तसेच त्यातून बाहेर पडण्याच्या सागरी मार्गांवर लक्ष ठेवणे. हे मार्ग म्हणजे मलाक्का सामुद्रधुनी आणि केप ऑफ गुड

होप, होरमूझची सामुद्रधुनी, बाब एल मांडेव सामुद्रधुनी.

- ३) ह्या क्षेत्रातील श्रीलंका व मालदीव सारखी राष्ट्रे.
- ४) तेल पुरवठा करणारा मार्ग म्हणून पर्शियन आखाती देश.

तुम्हांला माहित आहे का ?

- **प्रादेशिक सागरी क्षेत्र (Territorial Sea) :** आपल्या समुद्र किनारपट्टीपासून १२ नॉटिकल मैल (२२.२ कि. मि.) पर्यंतचा सागरी पट्टा हे आपले प्रादेशिक सागरी क्षेत्र असते.
- **विशेष आर्थिक क्षेत्र (Exclusive Economic Zone) :** आपल्या प्रादेशिक सागरी क्षेत्राच्या सीमेपासून २०० नॉटिकल मैल (३७० कि.मि.) पर्यंतचा सागरी प्रदेश हे आपले विशेष आर्थिक क्षेत्र असते. ह्या क्षेत्राचे महत्त्व काय असते ते शोधून काढा आणि त्यावर चर्चा करा.

५) हिंदी सागरातून जाणारे प्रमुख सागरी मार्ग.

६) भारताचे विशेष आर्थिक क्षेत्र.

भूप्रदेशाप्रमाणेच सागरी क्षेत्रदेखील सुरक्षित ठेवावे लागते. त्यासाठी विशेष सुरक्षा यंत्रणा राबवणे गरजेचे असते. सागरमार्गे दहशतवादी भारतात घुसखोरी करू शकतात. २००८ मध्ये मुंबईत झालेल्या दहशतवादी हल्ल्याचे दहशतवादी सागरी मार्गानेच मुंबईत आले होते.

भारतीय नौसेना लष्करी बळाचा केव्हा वापर करण्याची शक्यता आहे? नौदलाच्या मते खालील संभाव्य धोक्यांना सामोरे जाण्यासाठी बळाचा वापर केला जाऊ शकतो.

- १) आपल्या नजीकच्या राष्ट्रांशी युद्ध झाल्यास.
- २) मित्र राष्ट्राला मदत करण्यासाठी.
- ३) स्वतः हून किंवा इतर देशांच्या बरोबरीने दहशतवाद विरोधी कारवाई करण्यासाठी.
- ४) आंतरराष्ट्रीय जबाबदाऱ्यांच्या पूर्ततेसाठी कार्यवाही.

हिंदी महासागर क्षेत्र

- ५) सागरी मार्गाच्या सुरक्षिततेसाठी.
- ६) भारतीय वंशाच्या नागरिकांना मदत करण्यासाठी.
- ७) संयुक्त राष्ट्रांच्या चौकटीत राहून शांतता रक्षणाचे कार्य करण्यासाठी.

तुम्हांला माहित आहे का ?

Indian Ocean Rim Association for Regional Co-operation (IOR-ARC) हिंदी महासागरालगतच्या राष्ट्रांदरम्यान प्रादेशिक सहकार्य करण्यासाठी IOR-ARC ची १९९७ मध्ये निर्मिती केली गेली. त्याचे उद्दिष्ट आर्थिक आणि तंत्रज्ञानविषयक क्षेत्रांत सहकार्य वाढीस लावण्याचे होते. व्यापार, सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक सहकार्य निर्माण करता यावे यासाठी हे व्यासपीठ आहे.

भौगोलिक घटकांचा आंतरराष्ट्रीय संबंधावर होणारा परिणाम आणि राजकीय संस्थांच्या धोरणांबाबत निर्देशन करणे म्हणजे भू-राजनीती होय. NATO (North Atlantic Treaty Organisation) APEC (Asia-Pacific Economic Community), EU (European Union) सारखे लष्करी गट, करार, आर्थिक संघटना किंवा समझोते हे भौगोलिक फायदे किंवा तोटे यांवर आधारित असतात. आज बहुतांश जागतिक समस्या ह्या भू-राजनीतीशी संबंधित आहेत. सर्वसामान्यांच्या हिताचे धोरण आखण्यासाठी, अशा समस्यांसाठी भू-राजनीतीचा सखोल अभ्यास गरजेचा आहे. ह्या धोरणांत जागतिक आर्थिक स्थैर्य, अन्नसुरक्षा, मानवी विकास, शिक्षण, आरोग्य, स्थलांतर, पर्यावरण, नैसर्गिक साधन संपत्ती, शस्त्रास्त्रांचा प्रकार, दहशतवाद इत्यादींच्या अभ्यासाचा समावेश होतो.

Please see the following websites for further information :

1. Ministry of External Affairs, Government of India

Border Disputes with Neighbouring Countries

https://mea.gov.in/Images/attach/lu2722_new.pdf

2. Ministry of Law and Justice, Government of India

The Territorial Waters, Continental Shelf, Exclusive Economic Zone and Other Maritime Zones Act, 1976

http://legislative.gov.in/sites/default/files/A1976-80_0.pdf

3. Ensuring Secure Seas : Indian Maritime Security Strategy

Prepared by the Directorate of Strategy, Concepts and Transformation, Integrated Headquarters, Ministry of Defence (Navy), New Delhi.

https://www.indiannavy.nic.in/sites/default/files/Indian_Maritime_Security_Strategy_Document_25Jan16.pdf

